

Paabeli Marduk ja Hammurapi

AMAR ANNUS

Babülooniaks nimetatakse tänapäeva kõnepruugis üsna üldiselt nii muinasaja Mesopotaamia suurriiki kui ka selle kultuuri. Vähesed teavad, et kolmanda eelkristliku aastatuhande viimasest kolmandikust, see tähendab Akkadi suurriigi ajast (2334–2154 eKr) kuni u aastani 1760 eKr oli see vaid ühe vähetähtsa Lõuna-Mesopotaamia linnakese nimi. Babüloni linna praeguseni ulatuva kuulsuse on suuresti põhjustanud tema valitseja kuningas Hammurapi. Vana-Babüloonia ajajärk on otseselt seotud Babüloni linna esiletõusuga ja suurriigiga, mille suutis enesele allutada Hammurapi (1792–50 eKr).¹ Kuigi Hammurapi suurriik hakkas hajuma varsti pärast tema valitsemisaja lõppu ja hetidi kuninga Mursilise Babüloni rüüsteretk aastal 1595. eKr tegi Vana-Babüloonia riigile otsa, säilis Babüloonia geograafilise ja kultuurilise terminina kogu muinasaja vältel. Tõenäoliselt oli Hammurapi valitsemise

lõpuosa ja tema järglaste aeg ideoloogiliselt väga viljakas. Hammurapi Babüloni-ideoloogia kajastub muu hulgas ka tema kuulsas seadusesambas, kuhu on sisse raiutud sõnad (proloogi algusest):

*Kui ülev Anu, Anunnakide
kuningas
ja Enlil, taeva ja maa peremees,
maa saatuste määraja, Mardukile,
Ea esmasündinud pojale määrasid
Enlili väed, tegid ta suureks Igigi
jumalate seas,
kuulutasid Paabeli nime ülevaks,
tegid selle võimsaks maailma
äärteni
mille südames temal [=Mardukil]
on igavene kuninglus...²*

Juba selle lühikese tekstilõigu põhjal võib kujutleda Hammurapi Babüloni-ideoloogia ulatust. Mardukile ja Babülonile antakse maa suurimate jumalate poolt taevalik võimutäius. Varasemate Mesopotaamia suurriikide ideoloogiate

¹ Mesopotaamia teise ja kolmanda aastatuhande kronoloogia on senini lõplikult lahendamata probleem. Selles artiklis esinevad aastaarvud järgivad nn "keskmist" kronoloogiat. Hiljuti, 1998. aastal ilmunud uurimuse *Dating the fall of Babylon: a reappraisal of second-millennium chronology*, mille autoriteks on H. Gasche, J. A. Armstrong, S. W. Cole ja V. G. Gurzadyan (Genti, Chicago ja Harvardi ülikoolide ühisprojektis), järgi on korrektne kronoloogia 96 aastat "lühem" (Hammurapi valitsusaeg siis vastavalt 1696–1654 eKr). Kuni teadlaste konsensuse muutumiseni tundub siiski olevat põhjendatum säilitada seni enim paika pidanud "keskmine" kronoloogia.

² Anunnakid ja Igigid olid tähejumalad. Igigid seostatud liikuvate (planeetide) ja Anunnakid liikumatute tähtedega. Ka muid jumalaid võidi mõnikord nende hulka liigitada.

ajaloos Mardukit ei esinenud – nii nagu Babülon, oli ka Marduk olnud senini tähtsusetu kolkanähtus. Marduki, Hammurapi ja Babüloni esiletõus tuleb näha analoogiat. Et küsimusest paremini aru saada, peaks pisut selgitama Mesopotaamia kolmanda eelkristliku aastatuhande poliitilisi arenguid. Juba varadünastilisel sumeri linnriikide ajastul (u 2700–2400 eKr) oli linnriikide amfiktüoonia ehk majanduslikul koostööl põhineva ühenduse sümboliseks keskuseks Nippuri linn. Nippuril ei olnud kunagi ei poliitilist ega ka sõjalist võimu, ta oli usuline keskus, mida mõned uurijad on kujundlikult nimetanud Mesopotaamia Vatikaniks. Nippurit peeti, nagu muinas-kreeka Delphit, sidemeks maa ja taeva vahel ja seal elas "kõigi maade kuningas" jumal Enlil koos oma abikaasa Ninlili ja poja Ninurtaga. Viimane oli Nippuri linnajumal, kes koos "jumalate kuninga" Enliliga andis legitimaatsiooni maistele kuningatele, tõenäoliselt mingi Nippuri kultusliku tseremoonia kaudu, milles "maa kuningale" määrati saatus ja anti üle kuninglikud insiigniad. Mütoloogiliselt kujutati surelikule valitsejamaadaadi andmist jumalate koosolekuna, mille maiseks vasteks oli tõenäoliselt Nippuri vaimuliku eliidi heakskiit.

Ligikaudu 2350ndatel eKr hakkasid Mesopotaamia pinnal tekkima esimesed tsentraliseeritud riigid: esimesena Akkadi suurriik, mis pärast nomaadlike mägirahvaste gutilaste dominatsiooniperioodi vahetus Uri linna III dünastiaga (2112–2004). Sel ajal leidsid tõenäoliselt aset pöördelised muutused ka Mesopotaamia kuningaideoloogias. Kui varem oli linnriigi kuningas Enlili poolt ametisse määratud inimlaps, siis esimeste ühendatud suurriikide ajal muutus kuningas Enlili lihaseks pojaks, see tähendab jumalaks. Mesopotaamia kiilkirjas väljendus see näiteks asjaolus, et kuninga nime ette kirjutati determinatiiv "jumal", millega ta liigitati kõrgemate olendite kategooriasse (sumeri keeles *dingir*). Esimene selliselt kirjutatud kuninga nimi oli Naram-Sin (2254–2193). Mõistagi ei saanud niisugused muutused kuninga seisundis preestrite nõusolekuta toimuda. Sumeri kirjandusteoses "Akkadi needmine" kirjeldatakse Akkadi riigi hävita-

mist guti-mägirahva poolt kui Naram-Sini karistamist tema ülbuse eest.

Tsentraliseeritud riikide ajastul jäi Nippur endiselt maa usuliseks keskuseks ning taeva ja maa vaheliseks sidemeks. Kuningast, kes valitses linnriikide ühendust, pidi saama Nippuri ja seal asuva jumal Enlili templi Ekuri (mäe tempel) hoolekandja. Teoloogiliselt tähendab see, et Enlil muutis kuninga tema osutatud teenete eest oma pojaga võrdseks. Enlilil oli mõistagi palju poegi, kellest olulisimad olid kuujumal Nanna (=akkadi Sin) ja Ninurta.

Kuninga jumalaks pidamine kinnistus lõplikult sumeri suurriigi ajal, mida nimetatakse selle pealinna järgi Uri III dünastiaks (2112–2004). Pärast selle impeeriumi kokkuvarisemist majanduslike vastuolude ja välisvaenlaste survele toimusid 20. eelkristliku aastasaja jooksul Mesopotaamias suured etnilised muutused, mis olid seotud kõrbenomaadide amoriitide sisserändega. Uri dünastia viimane kuningas Ibbi-Sin (2030–2004) lasi oma kuuendal valitsemisaastal ära parandada Nippuri linnamüürid ja usaldas Nippuri kaitsmise amoriitide eest oma väepealikule Išbi-Errale, kes tõenäoliselt oli ise amoriit. See väepealik kuulutas enda aga kuningaks Isini linnas, mis asub 25 kilomeetrit Nippurist lõuna pool. Sellega sai Išbi-Errast Isini linna esimese kuningadünastia esimene kuningas (2017–1985).³ Kuid see oli alles algus – 20. sajandi jooksul eKr vallutasid amoriidid kõik Lõuna-Mesopotaamia suuremad linnriigid ja rajasid sinna oma dünastiad.

Amoriidid rändasid sisse tõenäoliselt läänest ja lõuna poolt Eufrati alamjooksu suunas, suundudes Pärsia lahe äärde, Faylaka ja Bahreini saarele ning Araabia poolsaare kirdeossa (kahte viimast ala kutsuti sumeri keeles ühe ja sama nimega *Dilmun*, mis mütoloogiliselt tähendas muinasaegset paradiislikku maad). Karjakasvatajatest amoriitide rännu oli põhjustanud nende endistel asustusaladel Araabia poolsaare põhjaosas 3. aastatuhande lõpus alanud põud.⁴ 20. sajandiks olid nad igatahes juba Mesopotaamia emamaal ja esimeste linnade hulgas, kus amoriidid võimule tulid, olid Larsa, Marad, Kazallu, Kiš, Babülon, Sippar ja Ešnunna. Amoriidid olid läänesemiidid, kelle

keel on suguluses Mesopotaamias selleks ajaks juba valdavalt kõneldava akkadi keelega. Sissetungijad jagunesid eri hõimudesse, kellel olid eponüümilised nimed mõne "esivanema" järgi. Amoriidid tulid kõrbetelkidest linnadesse, vallutasid järjestikku kõik tähtsamad linnriigid ja upitasid seal troonile mõne oma hõimukaaslase. Amoriite oli siiski liiga vähe, et mõjutada märgatavalt Mesopotaamia rahvuslikku ja keelelist koostist, nagu tegid seda hiljem aramealased esimesel aastatuhandel eKr. Küll aga mõjutas amoriitide sisseränd sumeri keele kasutamist, mis selle tagajärjel hakkas kiiresti hääbuma ja muutus surnud kirjakeeleks.

Tugeva keskvoimu (Ur III dünastia) kokkuvõtte ja amoriidi invasiooni tagajärjel Mesopotaamia linnriigid nõrgenesid, kuid said rohkem või vähem keskvoimu surve alt vabaks, mõned väiksemad neist olid suurema linnriigi vasallid. Püha linna Nippuri valdajaks sai Isini kuningas Išbi-Erra. Kuna Nippuri haldamine oli poliitiliselt ja religiooselt väga oluline, ei kõhelnud valitsejad selle nimel võitlemast. Isini kuningatel õnnestus üle saja aasta Nippurit oma kontrolli all hoida, kuni alates kuningas Lipit-Enlili (1873–1869) ajast hakkas Nippur aeg-ajalt kuuluma ka Larsa linnale, mis oli teine suurim poliitilis-sõjaline jõud 20.–19. sajandil eKr Mesopotaamias. Seda ajastut kutsutakse Isin-Larsa perioodiks, mõnikord ka teiseks vaheperioodiks Mesopotaamia ajaloos. Larsa kuningad olid oma kultuses rohkem orienteeritud Urile, mis oli teine oluline Lõuna-Mesopotaamia usuline keskus, ja selle kuujumalale Sinile. Kuna Isini kuningad toetasid Nippurit ja seal elunevat teist Enlili poega Ninurtat, siis võib nende kahe linna omavahelist võimuvõitlust vaadelda kui kemplemist kahe rivaalitseva venna vahel.

Kuigi amoriidi valitsejad olid tulnud võõramaalastena, võtsid nad edukalt omaks kogu eelnenud Mesopotaamia kultuuritraditsiooni. Isini, hiljem ka Larsa valitsejad tunnistasid Nippuri kõrgemat asendit sumeri kultuuris, selle linna elanikud olid vabastatud sõjaväeteenistusest ja maksukohustustest. Üks selline vabastav edikt on teada näiteks Isini kuninga Išme-Dagani ajast (1953–1935). Sumeri

kirjakultuur õitses nende eritingimuste tõttu preestrite ja kirjutajate tegevusel – enamik sumeri kirjanduslikke tekste on kirja pandud Ur III ning Isin-Larsa ajastu Nippuris. Nippuri linnajumal Ninurta oli ka kirjutajate jumal, oma isa Enlili pitserihooldja, kes kaitses õiglust ning kauneid kunste. Isini ja Larsa kuningatele on säilinud rohkesti nn kuningahümne kroonikandja ja jumala ühiseks kiituseks. Selle kirjandusliku traditsiooni olid nad üle võtnud Ur III kuningatele.⁵ Ka muus mõttes pidasid Isini kuningad endid muistsete, kolmanda aastatuhande sumeri kuningate järeltulijateks.

Nagu muudegi linnriikide valitsevad kuningadünastiad 19. sajandi alguseks, rajanes ka Babüloni esimene dünastia amoriitidel. Babüloni linna sumerikeelne nimi oli *ká-dingir.ra* (jumala värav, esineb ka nimi *tin.tir*), millega on tähenduse poolest samane akkadi *bab-ili*. Viimasest on tuletatud ka kreeka *Babylon*. See linn või küla oli tõenäoliselt asustatud juba enne sumerite tulekut. Kuidas kõlas selle linna sumerieelne nimi, ei ole teada. Linna nime rahva-etümoloogiline tõlgendus jumala väravana on tõenäoliselt muistis Babüloni sumerieelsest nimetusest, nagu ka piiblis tõlgendatakse Paabeli nime rahvaetümoloogiliselt kohaks, kus maailma keeled "ära segati" (heebrea verbitüvest *balāl*). Babüloni esimese dünastia esimene kuningas oli Sumu-abum (1894–1881), kelle ajal piirkonna suurimateks poliitilisteks jõududeks olid linnriigid Isin ja Larsa, kes vaheldumisi võtsid üle võimu Põhja-Mesopotaamia üle. Sumu-abumi järglaste ehk Babüloni esimese dünastia kuningate nimekiri on:

³ Steven W. Cole, Nippur in Late Assyrian Times c. 755–612. – State Archives of Assyria Studies, Vol IV, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project (1996), lk 12.

⁴ Vt J. Zarins, MAR.TU and the land of Dilmun. – S. H. Ali al-Khalifa & M. Rice (toim) *Bahrain through the Ages*, (London, 1986), lk 233–50.

⁵ W. H. Ph. Römer, Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit, Leiden 1965. Sumeri kirjanduse poolleliolevat elektroonilist kataloogi võib kasutada ka internetis (vt <http://www-etcs.orient.ox.ac.uk>).

- 2) Sumulaelum 1880–1845
- 3) Sabium 1844–1831
- 4) Apil-Sin 1830–1813
- 5) Sin-muballit 1812–1793
- 6) Hammurapi 1792–1750
- 7) Samsuiluna 1749–1712
- 8) Abi-Ešuh 1711–1684
- 9) Ammi-Ditana 1683–1647
- 10) Ammi-saduqa 1646–1626
- 11) Samsu-Ditana 1625–1595.

Isini ja Larsa linnade omavaheline rivaa-litsemine lõppes Larsa kasuks vahetult enne Hammurapi trooniletõusmist. Selle kuningal Rim-Sinil õnnestus Isin vallutada 1793. aastal, 31 aastat hiljem langes aga Larsa linn veel sama kuninga valitsusajal Hammurapi saagiks. Kolme aastakümne jooksul olid peamised poliitilised jõud Larsa, Babülon ja kolmandana äsja kuulsaks saanud Ekallatumi kuningas Šamši-Adad (1813–1781), keda hilisemad Assüüria kuningad pidasid oma esiisaks. 19. sajandi jooksul oli amoriitide ränne jõudnud ka põhja poole, kus nad olid üle võtnud sealsed kuningametid, nõnda et hilisemad

kuningate genealoogiad nii Babüloonias kui ka Assüürias sisaldavad samade müütiliste amoriidi esiisade nimesid.⁶ Kuningas Šamši-Adad I vallutas Mari ja Assuri linna (1796) ning pani seal asevalitsejateks oma pojad. Ühtekokku haldas ta, nagu teisedki mõjuandvamate linnriikide kuningad, kümmeaastase väiksema üle. Sõjad ja lahingud olid küllaltki tavalised intensiivse võimuvõitluse perioodil. Babüloni vast-selt tekkinud dünastia oli sekkunud sellesse juba sajand varem – kuningas Sumulael vallutas Borsippa, Sippari, Dilbati ja Kīši linnad, tema järglastest kuningas Sabium vallutas Karšamaši ja Apil-Sin Durmuti. Hammurapi isa Sin-muballit moodustas koalitsiooni Isini ja Uruki linnaga Larsa kuninga Rim-Sini (1822–1763) vastu, kuigi siis jäi jõudude vahekord veel Larsa kasuks. Idapoolne Ešnunna ei kõhelnud samuti oma relvi pruukimast ja Babüloni ähvardamast.⁷

Babüloni Hammurapi osutus võitluses dominatsiooni üle Larsa ja Isini kuningatest edukamaks. Esimestel valitsemisaastatel, nagu aastanimedest võib välja lugeda,⁸ laiendas ta äkkrünnakutega võimu oma isa liitlaste Isini ja Uruki linnani (1785 eKr), neli aastat hiljem tegi eelpool mainitud Ekallatumi kuningas Šamši-Adad Hammurapile ettepaneku jagada oma vallutatud dominiiooni Rapiqû's Eufriati üljooksul. Hammurapi märgib seda aastanimedes omaenda vallutusena, kuid intervjuus, mille annab aastaid hiljem ühele Mari saadikule oma õukonnas, tunnistab siiski asjade õiget toimumiskorda. Järgmised kakskümmend aastat kulusid Hammurapil oma asendi tugevdamisele ja tulevaste liitlaste võimulepüüdluste toetamisele. Oma 11.–19. valitsusaastal tegeles ta usuliste asjade organiseerimisega, 18.–24. aastal irrigatsiooni ja linna kaitserajatistega, 25.–28. aastal müttas ta jällegi religiooni valdkonnas. Kolmekümnendaks aastaks oli aeg küps sõjaretkedeks, mis tagasid Hammurapile esimese valitsejana pärast Ur III dünastia langemist kogu Mesopotaamia valitsemise.⁹ Oma valitsemise 28. ja 37. aasta vahel sooritas ta pikki edukaid sõjaretki teiste linnade alistamiseks – 1764 vallutas ta Eelami pealinna Susa, Šubartu ja Ešnunna linna; 1763. aastal vallutas ja annekteeris tema

⁶ Vt J. J. Finkelstein, *Genealogy of the Hammurapi Dynasty*. – *Journal of Cuneiform Studies* 20 [1966], 97–101. Nendel genealoogiatel on teatavaid sarnasusi Vana Testamendi Esimese Moosese raamatu patriarhide sugupuudega, vaata I. M. Diakonoff, *Father Adam – Archiv für Orientforschung, Beiheft* 19 [1982], lk 16–24.

⁷ Vt Jack M. Sasson, *King Hammurabi of Babylon*. – *Civilizations of the Ancient Near East* (1995), Vol. II, Simon & Schuster, Prentice Hall, lk 901–915, lk 904.

⁸ Aastanimed on peamisi allikaid, mille abil koostatakse kuningate tegude kronoloogiaid. Iga aasta on 'valitsuskalendris' saanud retrospektiivselt mingi nimetuse sellel aastal toimunud suurema sündmuse järgi ehk mida kuningas teinud oli – kui sündmus oli oluline või järgnevatel aastatel midagi suuremat ei juhtunud, võidi kirjutada järgmise aasta nimeks 1. aasta sündmusest x jne (mõnikord kuni 20 aastat järjest, nagu Larsa kuningas Rim-Sin, kes pidas Isini vallutamist oma karjääri suurimaks saavutuseks). Assüürias nimetati aastaid mõne olulisema valitsemisametniku eponüümiga.

⁹ J. M. Sasson, lk 906.

juhitud koalitsioon jumaliku oraakli juhatusel Larsa; 1759 oma endise liitlase Mari linna; 1755 hävitas Ešnunna ning vallutas selle liitlased Assuri ja Ninive, mille tulemuseks oli suurriiklik tsentralisatsioon ehk kogu Mesopotaamia ühendamine kuningriigiks Babüloni linna võimu alla.¹⁰

Babüloni erakordselt edukat sõjategevust seletatakse sageli – ja kindlasti õigustatult – Hammurapi isiklike juhiomadustega. *Generallissimus* Hammurapi sõjaline karjäär on tõepoolest muljetavaldav ja kavala poliitika tulemus. Kuid kindlasti ei tohi alahinnata ka Babüloni geograafilise asendi eeliseid. Babülon võis oma Eufratil allavoolu paiknevaid lõuna-naabreid mõjutada jõe voolusängi muutmisega, just nagu korruselamus asuv ülemise korruse elanik võib sihitult voolava veega põhjustada katastroofi alumise naabri korteris. Näiteks on arvatud, et Hammurapi järglane Samsuiluna kasutas niisugust "sõjarelva" Larsa linna Babüloni-vastase ülestõusu mahasurumisel, mis puhkes kümme aastat pärast Hammurapi (u 1740. aastal). Ülestõusu juhtis Rim-Sin II, kes oli tõenäoliselt sama nimega Larsa kuninga poeg. See jõesängi muutmine tekitas Babülonist lõuna pool laiaulatusliku keskkonnakriisi, nõnda et kõik linnad Nippurist lõunas, välja arvatud Isin, jäid pikapeale inimtühjaks. Seda on järeldatud asjaolust, et vähemalt kaheksas selle piirkonna linnas ei olnud kolme aasta jooksul kirjutatud ühtegi dateeritud dokumenti. Ka muude andmete põhjal võib arvata, et leidis aset elanike massiline ränne põhja poole. Niisugust mässude mahasurumise moodust on samadel aladel kasutatud ka hiljem. Kuid kindlasti olid jõesängi muutmiseks tekkinud 18. sajandil ka looduslikud eeldused, inimkäsi ainult võimendas neid.¹¹

Hammurapilt on säilinud hulganisti erakirju tema valitsemisjärgu viimasest tosinaastast (1762–50), mitte küll Babülonist, vaid Larsa ja Mari linnadest. Tegelikult ei ole Babüloni linna vanimaid arheoloogilisi kihte üldse kaevatudki, kuna seal on põhjavesi tunginud pinnasele lähemale ja ligipääs sügavamatele kihtidele on tõkestatud. Nendest Hammurapi kirjadest oma kuninglikele asjaajajatele on näha,

et valitseja sekkus ka üsna vähetähtsatel juhtudel – traditsiooniline kuninga epiteet paljude muistsete rahvaste juures oli "rahva karjane" ja see kirjavahetus illustreerib hästi niisuguse ametiga kaasnevaid ülesandeid. Mari linna arhiivis leidunud Hammurapi erakirjades tegelevad kaks konkureerivat suurkuningat, Hammurapi ja Mari kuningas Zimri-Lim diplomaatiliselt vaoshoitud stiilis lojaalsuse töötamise ja maade jagamisega. Eriliseks tülküsimuseks oli valitsemine Hit-nimelise linnakese üle. Hiti linnast saadi loomulikku asfalti, mida kasutati ehituses tõrva ja sideainena põletatud telliste kinnitamiseks, niisiis oli see tol ajal oluline maavara.

Niisugune situatsioon ei saanud kaua kesta – 1760. aastal avas kuningas Zimri-Limi äraolekul Mari linna Hammurapi toetajaskond ise tema vägedele oma linna väravad, igatahes ei kaasnud linna vallutamisega selle kohest hävitamist. Oma koodeksi proloogis ütleb Hammurapi end säästnuvat Mari rahva – ilmselt asustas ta elanikud lihtsalt ümber; sest paari aasta pärast, kui ta oli lasknud oma kirjutajatel üles tähendada Mari linnast saadud sõjasaagi, tõukas ta ümber linnamüürid ja pani linnale tule otsa.¹² Mari linna ei asustatud uuesti enam kunagi. Tänu temale on meieni säilinud Mari rikkalik arhiiv, mille tuhandetest dokumentidest ei ole seni veel kõiki suudetud avaldada, kuigi nende tekstide uurimine on väldanud juba üle poole sajandi. Harilikult ei säilitatud muistses Mesopotaamias vananenud arhiivimaterjale, vaid neid hakati

¹⁰ Vt S. Parpola, *Mesopotamia*. – Jokilaaksojen valtakunnat, Otavan suuri maailmanhistoria 3 (1982), lk 215.

¹¹ Vt S. W. Cole, *Nippur*, lk 10, samuti E. C. Stone, *Economic Crisis and Social Upheaval in Old Babylonian Nippur*. – Levine, L. D. & Young, T. C. *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*. Bibliotheca Mesopotamica 7 (Malibu 1977), lk 267–89. Uus andmete süntees on esitatud raamatus: T. Boiy, S. W. Cole, D. Lacambre, K. Verhoeven, H. Gasche, M. Tanret, *Changing Watercourses in Babylonia: Towards a Reconstruction of the Ancient Environment in Lower Mesopotamia*. Chicago 1998.

¹² J. M. Sasson, *Hammurabi*, lk 909–11.

kasutama näiteks seinatäitena uute majade ehituses. Tervenisti säilinud Mari arhiiv on erakordselt rikas andmekogu ajastu kohta vahetult enne Hammurapi ja tema ajast.

Kuigi Hammurapi oli oma vallutuste tulemusel Babüloni nime igaveseks ajaks kuulsaks teinud, ei suutnud tema järglased impeeriumi koos hoida, kuna pärast pikki sõdu oli maa kaose äärel ja kokkuröövitud varandused hakkasid kohe hajuma. Nagu mainitud, toimus esimene ülestõus keskviimu vastu juba kümme aastat pärast Hammurapi surma. Ida poolt hakkas maale imbuma järjekordne võõrrahvas, hobusekasvatavad kassiidid, kelle keskuseks sai Terqa linn. Selle rahva etnilisest ega ka lingvistilisest kuuluvusest ei ole teada eriti palju. Kassiitide sissetung oli sarnane amoriitide omaga selles, et nendest sai hiljem "valitsejarahvas" Mesopotaamia ajaloos. Kassiitide toetusel tõusid Terqa linnas asunud amoriidid üles Babüloni vastu. Nagu juba mainitud, jäi selle ülestõusu vastu suunatud pooleldi inimese provotseeritud keskkonnakriisi tõttu veeta ja asustuseta suur hulk Lõuna-Mesopotaamia linnu. Nende hulgas ka püha linn Nippur, mis jäi asustuseta umbes 320 aastaks (1720–1400).¹³ Selle tagajärjel ei olnud Babülonil Hammurapi järglase Samsuiluna valitsemise viimastel aastatel lõuna pool enam mingit võimu. Tekkinud vaakumi kasutas ära ühe kõrvalise dünastia, Meremaa kuningas Iluma-An, kes laiendas oma võimupiire endistele Babüloni aladele. Üks Babüloonia krooni-

ka mainib Samsuiluna ja Iluma-Ani omavaheelist võitlust, mille võitis Meremaa valitseja.¹⁴ Nõnda oli kõigest paar aastakümnet pärast Hammurapi Babülon kaotanud olulise osa oma "territoriaalsest terviklikkusest". Nippuri linna kaotamine võiks tunduda koguni korvamatuna ideoloogia seisukohalt, kuid nagu öeldud, jäi endine Sumeri ja Akkadi maa püha keskus mitmeks sajandiks üldse ilma asustuseta. Kuidas Babülon Nippuri kaotuse korvas, on juttu allpool.

Kokkuvõtteks võib mainida, et kolmanda ja teise eelkristliku aastatuhande impeeriumeid iseloomustab lagunemistendents samamoodi nagu meiegi ajal. Babüloni esimese dünastia hävitasid hetiidid, kes olid tõusmas Lähis-Ida oluliseks suurvallaks, ja nende kuningas Mursilis I aastal 1595 eKr. Sellele rüüsteretkele järgnenud Babüloonia erakordse nõrkuse kasutasid ära kassiidi hõimud, kes võtsid võimu ja rajasid Babülooniastse oma dünastia. Kassiidid olid sisse rännanud tõenäoliselt Zagrose mäestikust ida poolt ja kogu Vana-Babüloonia perioodil elas neid Diyala harujõe ja Eufrati keskjooksu kallastel. 18. sajandi viimasel kolmandikul rändasid kassiidid Mesopotaamias Terqast edasi lõuna poole, nõnda et Babüloni nõrgenedes oli neil lihtne 16. sajandi algul haarata kuninglik võim Babülonis oma kätte.¹⁵ Nagu amoriidid enne neid, võtsid ka kassiidid omaks Mesopotaamia kultuuri, nõnda et Kesk-Babüloonia ajastut nimetatakse "kassiidi ajastuks". Kassiidid moonutasid Babüloni nime oma keelele vastavalt nimeks *Karduniaš*. Viimasest on tekkinud esimese sajandi uus-Babüloonia riigi ja kultuuri kohta nimetus *kaldea*.

Aga nüüd tagasi Hammurapi ja tema saavutuste juurde. Kõige muljetavaldavam muistis sellest kuningast on muidugi tema seadustesammas, mis kõneleb selgesti ka Babüloni uue ideoloogia keeles.¹⁶ Hammurapi samba, mis praegu asub Louvre'i muuseumis, viis Babülonist minema Eelami kuningas Kudur-Nahhunte ühe sõjakäigu ajal kassiitide dünastia aegsesse Babülooniastse (u 1155 eKr). Eelami muistse pealinna Susa väljakaevamistel leidis selle samba aastal 1902 pKr arheoloog V. Scheili juhitud töörühm. Hammurapi

¹³ Vt Gibson, McGuire, Nippur – Sacred City of Enlil, Supreme God of Sumer and Akkad. – *Al-Rafidan* 14 [1993], lk 1–18.

¹⁴ A. Kirk Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles. – Texts from Cuneiform Sources, Vol V; New York, Locust Valley: J. J. Augustin (1975), lk 156, read 4–7.

¹⁵ Vt N. Kozyreva, Starovavilonskii period. – Istorija drevnego mira III, Moskva: Nauka (1983, lk 125–38), lk 137–38.

¹⁶ Nüüdseks on ilmunud ka Hammurapi seaduste eestikeelne tõlge, mille proloogi võib soovitada tutvumiseks kuninga tegude ja tema uue riigi ideoloogiaga. Vt Muinasaja seadusekogumike antoloogia. Tallinn, Varrak 2001.

seaduste leidmine ei olnud täiesti ootamatu ka 20. sajandi alguse teaduse jaoks, sest savitahvlitel säilinud seaduste fragmente oli varemgi leitud ja ka avaldatud, kuid Hammurapi seadustesambal oli tekst peaaegu täielikul kujul olemas. Hammurapi seadused on kõigi muude muinasaja Mesopotaamia seadusekogude hulgas silmapaistvaim, kuna on säilinud kogudest kõige pikem, terviklikum ja ulatuslikum allikas, mis valgustab Paabeli ühiskonda ja olustikku ning vana idamaa ajalugu üldiselt. Hammurapi seadused on kirjutatud "maakeeles," st akkadi keeles. Kuid neist võis olla olemas ka sumerikeelne versioon, nagu väidab sumeroloog Å. Sjöberg oma artiklis.¹⁷ On leitud nimelt sumerikeelseid fragmente Hammurapi proloogist ja seega on võimalik, et kogu Hammurapi seadustik eksisteeris ka tõlgituna sumeri keelde.¹⁸

Babüloonia suurriiklik ideoloogia väljendus põhiliselt kahes uues omavahel seotud asjaolus. Üks neist oli Babüloni linnajumala Marduki esiletõus. Kui varasemas sumeri traditsioonis andis kuningale mandaadi sumeri jumal Enlil ja valitsuskepi ulatas tema poeg Ninurta pühas linnas Nippuris, siis uue Babüloni ideoloogia järgi asendas Marduk nii Enlili kui ka Ninurta ja Babülon asendas Nippuri. Kuningas Hammurapi erakordne sõjaline edu pani muistse aja inimesed pead murdma selle edu põhjuste üle. Jumal Marduk kui Babüloni kaitsja näitas sellega oma tugevust ja võimu teiste (linnade) jumalate üle. Teoloogiliselt tähendab see, et Hammurapi tegi Marduki "võitlushimu täites" ja "tema südant rõõmustades" oma väikesest jumalast "oma maa Enlili" ehk tähtsaima jumala.¹⁹ Marduk oli küll silmanähtavalt edukam jumal kui teised, kuid tema edutamiseks panteoniredelil oli vaja mehhanismi, mis oleks vastuvõetav eelmise ideoloogia terminite kaudu. Konservatiivses religioosses süsteemis saavad sisulised muutused aset leida ainult aegamisi ja kogu terviku tähenduse ümberhindamise kaudu. Nõnda on kogu teise aastatuhande Babüloonia ajaloos nähtav tendents asendada Nippuri ja selle jumalate muistne autoriteet Marduki ja Babüloni linna autoriteediga. Nippur oli olnud "maailma keskpunkt", side taeva ja maa va-

hel, mis kinnitati vahetult pärast maailma loomist sumeri ideoloogia järgi. Kui Babülon tahtis muutuda Nippuri asendajaks, pidi ta samuti muutuma sidemeks maa ja taeva vahel, pidi muutuma "Nippuriks". Praktikavahetus avaldus see asjaolus, et Babüloni ehitistele, selle paljudele templitele, väravatele ja kabelitele pandi samad nimed nagu need olid olnud Nippuris. Nõnda muutus Babüloni linna topograafia pikapeale äravahetamiseni sarnaseks Nippuri topograafiaga.²⁰ Nippuri jumalad nagu Enlil ja Ninurta leidsid elupaigad Babüloni templites ning ajapikku asendati Nippuri jumalate kujud nende kabelites Marduki kujudega.²¹

Usundilooliselt oli Marduk enne oma hiilgavat karjääri sumeri tarkusejumala Ea/Enki poeg, kokku sulanud Asalluhi-nimelise sumeri maagia-jumalusega. Marduki sumerikeelne nimi *amar.utu.(k)* – (päikese poeg/vasikas) ei viita genealoogilisele seosele päikesejumal Šamašiga.²² Seda nime võib tõlgendada ka kui "tormi poeg", sest sõnad "torm" ja "päike" on sumeri keeles homonüümsed (*ud* või *utu*) ja paabeli loomiseeposes *Enūma eliš* on Marduk selgesti tormijumalus.²³ Marduki abikaasa oli

¹⁷ Vt A. W. Sjöberg, Was There a Sumerian Version of the Laws of Hammurabi? – *Aula Orientalis* 9 [1991], lk 219–25.

¹⁸ Kuigi Hammurapi seadustes on sagedasti hoomatav sumeri keele mõju akkadikeelsele sõnastusele (näiteks § 32, *ina bit ilim ipažzar* – "jumala kojas lunastatagu" *pro* "jumala koda lunastagu", peegeldamas sumeri ergatiivi) ja § 160 näib olevat lausa tõlgitud Lipit-Ištari koodeksi pügalast 29. Pole võimalik, et Hammurapi seaduste aluseks oli tervenisti mõni sumerikeelne kadunud teos.

¹⁹ Need väljendid esinevad Hammurapi raidkirjades Mardukile. Vt W. Sommerfeld, Der Aufstieg Marduks. Die Stellung Marduks in der babylonischen Religion des zweiten Jahrtausends v. Chr. – *Alter Orient und Altes Testament* 213 (Neukirchen, 1982), lk 67–72 *et passim*.

²⁰ Vt A. R. George, Babylonian Topographical Texts. – *Orientalia Lovaniensia Analecta* 40, Leiden 1992.

²¹ Vt A. R. George, Marduk and the cult of the gods of Nippur at Babylon. – *Orientalia* NS 66 [1997], lk 65–70.

²² W. Sommerfeld, Marduk, lk 13.

Zarpānītu, kes Marduki ülendamise kaudu võrdsustati Enlili naise Ninliliga. Kui Hammurapi koodeksi proloogis peajumalad Anu ja Enlil annavad jumalväe (*ellilūtum* – Enlili väed) Mardukile, siis tähendab see, et Mardukile antakse jumal Enliliga võrdne staatus, kes toimib kuningas Hammurapi ja "suurte jumalate" vahendajana.²⁴ Mõistagi ei saanud selline muutus sündida üleöö – Marduk astus Enlili asemele pikkamisi kogu teise aastatuhande vältel. Marduki upitamine Nippuri linna jumalate asemele algas kindlasti juba kuningas Hammurapi ajal, nagu on selgesti näha Hammurapi seaduste proloogi sõnadest. Aastanimedes ja Hammurapi erakirjades Marduki nime ei esine, küll aga on see säilinud tema kuninglikes raidkirjades, kus Marduk on *bēl rabū* – suur isand. Raidkirjas, mille ta on jätnud Borsippa linna, mainib Hammurapi Marduki templi ehitust. Kõik mainitud Hammurapi teated Marduki kohta pärinevad tema valitsusaja lõpust, nagu koodeksi proloogki. Kuidas nägi välja tema Marduki-teoloogia valitsemise algaastatel, ei ole võimalik öelda. Tõenäoliselt konstrueeriti Marduki kõrgem seisund pärast Hammurapi sõjalist edu. Epigraafilised andmed näitavad, et Marduk ei jõudnud lokaalsest paabeli jumalast Vana-Babüloonia perioodil veel rahva lemmikuks, vaid ametlikuks riigijumalaks, kelle seisundit ei suudetud siiski veel väga kõrgele upitada.²⁵

Marduki ülendamine Enliliga võrdseks toimus tõenäoliselt Ninurta mütoloogia kaudu. Ninurta oli Enlili sõjakas poeg, kes sumeri mütoloogiliste tekstide järgi käis aeg-ajalt vallutamas võõraid ja vaenulikke maid. Tema vaenlaste hulgas, kellega võitlemisest jutustavad mõned säilinud müüdid, oli ka mitmesuguseid monstrumeid, nagu näiteks püha Jüriga võidelnud lohemadu. Ninurta, nagu peaingel Miikael hilisemas juudi traditsioonis, oli võidukas lohetapja, maise kroonprints'i vaste jumalate hulgas, kelle ta isa Enlil ülendas pärast võidukat kojunaasmist enesega võrdseks.²⁶ Marduki erakordne sõjaline edu Hammurapi ajal tegi temast Ninurta asendaja, kes teise aastatuhande jooksul "sai võrdseks" peajumal Enliliga. Kui lugeda Babüloni

ideoloogia tippsaavutust, Paabeli loomiseepost (*Enūma eliš*), siis seal ilmub Enlil esile ainult selleks, et teha suuremat au uuele jumalate kuningale Mardukile. Selle mütoloogilise teksti kanoniseeritud vorm pärineb teise aastatuhande lõpupoolelt.

Teise aspektina võib mainida jätkuvat kuninga jumalustamist Vana-Babüloonia ajastul. Igapäevaelu dokumentides esinevad isikunimed on sageli oluliseks allikaks Mesopotaamia usundi uurimisel. Pea kõik muistse Mesopotaamia isikunimed on religioosse tähendusega ehk teofoorsed, just nagu tänapäeva Euroopa kultuuris on enamikul (ees)nimedel mingi kristlik etümoloogia mõne pühaku, prohveti või Kristuse nime kaudu. Alates Hammurapist leidub Vana-Babüloonia ajastul isikunimesid, kus jumala asemel kasutatakse kuninga nime, nagu näiteks nimi *Hammurapi-bāni* – Hammurapi on looja või Hammurapi on minu päikesejumal (*Hammurapi-šamši*). See tõsiasi viitab selgesti kuninga jumalustamisele. Need isikud on tavaliselt riigiametnikud, kes kannavad kuninga-nimelist "teofoorset" elementi ja seisavad 'kõrgetele kihtidele' lähemal. Selliseid nimesid pannakse veel pärast Hammurapitki, mis on märk sellest, et Hammurapit peeti jumalaks või vähemalt pooljumalaks. Nagu Mesopotaamias kombeks, näitab nimi selle omaniku isiklikku suhet oma nimes osutatavaga. Hammurapist alates leidub selliseid "teofoorseid" nimesid ka tema järglaste Samsu-iluna, Abi-ešuhi, Ammi-Ditana ja Ammi-saduqa (nt *Ammisaduqa-ilūni* – 'A. on meie jumal) alamate hulgas, kes kasutasid mainitud kuningate ja Hammurapi nimesid oma nimesdes teofoorse elemendina. Sageli on ka nemad õukonnale lähedased inimesed.²⁷

Kõigest eelnevast ei pea veel tegema järeldust, nagu oleks Marduk asendanud muud jumalad juba kuningas Hammurapi ajal. Linnriikide jumalate omavaheline samastamine oli tavaline Mesopotaamia usundiloos ja sellest ei järgnenud kohe veel Marduki ainulisus. Siiski leidub mõningaid kaudseid tõendeid selle kohta, et Marduki peajumalaks ülendamine ja ka varasem versioon Paabeli loomiseeposest *Enūma eliš* pärineb vahetult ajast pärast Hammurapi sõjalisi vallutusi. Sellega seoses

tuleb pisut tutvustada uurijate varasemaid arvamusi Marduki peajumalaks ülendamise ja Loomiseepose kirjapaneku aja kohta. Sageli on neid kahte daatumit seostatud Marduki kuju Babüloni tagasitoomisega kuningas Nebukadnetsar I (1125–1104) ajal. Kassiidi ajastut Babüloonias olevat etniliste babüloonlaste poolt vaadeldud kui hereesia ajastut, mis lõppes omamaise Isini teise dünastia esilekerkimisega. Koos Nebukadnetsar I vallutuste ja püha kuju Eelamist äratoomisega tõestas Marduk lõpuks taas oma kõrgeima jumala seisundit. Selle kuju tagasitoomise auks on kirjutatud mitu kirjanduslikku teksti ja ka muudes samasse aega dateeritavates kirjutistes on eriliselt rõhutatult Marduki kõrgeimat seisundit panteonis. Sama sündmuse mõjul olevat nende uurimuste järgi koostatud ka loomiseepos *Enūma eliš*, mis kirjeldab Marduki võidukäiku jumalate hulgas oma sangariteoga – ürgkoletis Tiamati tapmisega.²⁸

Kuid nagu õigesti rõhutab S. Dalley, oli teise aastatuhande jooksul Marduki kuju Babülonist korduvalt ära viidud ja taas tagasi toodud. Kui hetiidid vallutasid Babüloni aastal 1595, viisid nad kaasa Marduki kuju. Järgmisena viis Marduki kuju ära Assüüria kuningas Tukulti-Ninurta I (1243–1207).²⁹ Kolmandal korral on Marduki kuju äraviimist mainitud seoses Eelami kuninga Kudur-Nahhunte I sõjakäiguga (1155 eKr). Ka Marduki kuju tagasitoomisest on mitu korda juttu – esimest korda pärast Babüloni vallutamist, kui Marduki kuju olevat tagasi toonud kassiidi dünastia kuningas Agum-kakrime (valitses 15. sajandi alguses). Teist korda mainib Marduk ise minavormis, tekstis nimega *Marduki ettekuulutus*, et ta oli 24 aastat Hatti-maal, selleks et hõlbustada kaubavahetust babüloonlaste ja hetiidide vahel. Nõnda oli selle teksti järgi Marduki kuju "suursaadikuna" hetiidide juures kaks tosinat aastat, kust keegi Babüloni kuningas ta oli tagasi toonud. Umbes aastal 1133 eKr tagastasid assüürlased Marduki kuju kuningas Ninurta-tukulti-Assuri ajal. Tõenäoliselt oli tegemist sama kujuga, mille oli ära viinud Tukulti-Ninurta I. Neljandal korral tõi Paabeli kuningas Nebukadnetsar I (1125–1104) tagasi kuju, mille oli ära viinud 1155. aastal

Eelami kuningas. Tavaliselt ongi peetud Marduki kuju tagasitoomist Nebukadnetsari poolt läbimurdepunktiks Mesopotaamia usundiloos, "mida on raske üle hinnata". Selle erakordse sündmuse mõjul olevat kirjutatud Paabeli loomiseepos ja Marduki üliluslik seisund panteonis.

Jumala kujul oli Mesopotaamia teoloogias oluline tähendus. See oli olulisim kultusobjekt ühe jumala templis või kabelis. Kuju söödeti, joodeti ja temaga sooritati kultuslikke talitusi. Kõige olulisem neist oli Babüloonia uue aasta vastuvõtmise pidustus niisanikuu esimestel päevadel, kus Marduki kuju "kõndis" protsessioonis koos kuningaga. Uue aasta vastuvõtul oli oluline tähendus ka kuningaideoloogia seisukohalt – nii nagu Marduk ülendati selle käigus kõrgeima jumala seisundisse, kinnitasid jumalad Paabeli kuninga uuesti oma ametisse. Ei ole täpselt teada, mida muistsed mesopotaamlased arvasid kuju suhtest jumaluse endaga. On olemas teksti mitu versiooni, milles kirjeldatakse jumala kuju "elustamist". Viimane toimus ülipüha tsereemonia, "suu pesemise" rituaali kaudu.³⁰ Jumala kuju oli tema "ikoon" selle sõna kreekalikus ja mesopotaamia, miks mitte ka krist-

²³ T. Jacobsen, The Battle between Marduk and Tiamat. – *Journal of the American Oriental Society* 88 [1968], lk 104–8, vt lk 106.

²⁴ W. Sommerfeld, Marduk, lk 74.

²⁵ Samas, lk 80–81.

²⁶ Vt J. Cooper, An-gim dim-ma: The Return of Ninurta to Nippur. – *Analecta Orientalia* 52, Roma, 1978.

²⁷ H. Klengel, Hammurapi und seine Nachfolger im altbabylonischen Onomastikon. – *Journal of Cuneiform Studies* 28 [1976], lk 156–60.

²⁸ Vt W. G. Lambert, The Reign of Nebuchadnezzar I. A turning point in the History of Ancient Mesopotamian Religion. – W. S. McCullough (ed.), *The Seed of Wisdom*, Essays in Honour of T. J. Meek, (Toronto 1964), lk 3–13.

²⁹ Vt A. K. Grayson, *Chronicles*, lk 176. Samas kronikas (P) on mainitud ka kuju tagasitoomised.

³⁰ Vt selle kohta Walker, Ch. & Dick, M. The Induction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia. The Mesopotamian *Mis Pi* Ritual. – *State Archives of Assyria Literary Texts*, Vol. I, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project (2001).

likus tähenduses – nii jumal ise kui ka tema kohalolu vorm. Kuid see ei tähenda tingimata, et jumalal oli ainult üks "kuju". Tõenäoliselt on paljud varasemad uurijad eksinud arvates, et Paabeli Mardukil oli ainus kuju. Eelnevalt esitatud andmed on piisavad kinnitamaks, et neil paljudel kordadel, kui Marduki kuju viidi ära või Babüloni tagasi toodi, ei saanud alati olla tegemist ühe ja sama püha esemega. Seni on arvatud, et Mardukil oli Babülonis üksainus kuju Esangila templis ning et Marduki kuju tagasitoomine Nebukadnetsar I ajal oli unikaalne sündmus, mis põhjustas Marduki ülendamise panteoni tippu. Stephanie Dalley on hiljuti avaldatud artiklis põhjendatult kritiseerinud niisuguse käsitluse eba-kohti.³¹ Et Mardukil oli rohkem kujusid kui üks, kinnitab ka hiljuti Briti Muuseumist päevalgele tulnud savitahvel (BM 119282), mis loetleb Marduki kujusid Babüloni erinevates

templites. Selle teksti põhjal, mis pärineb ilmselt 12. sajandist eKr ja on seega lähedane Nebukadnetsar I valitsemisajale, võib selgesti tõendada, et jumala kujusid oli rohkem kui üks. Mardukile viidatakse selles tekstis sõnaga *bēl*, mis tähendab isand. Seejärel mainitakse kuju nime, st millist manifestatsiooni Mardukist antud kuju edasi annab ja viimaseks on mainitud selle valmistamise materjal. Vastav säilinud osa tekstist kõlab järgmiselt:

"[Bēli kuju] Ea [templis] – tema nimi on Magruš, tal on pukspuu omadused.

[Bēli kuju] Bēliya [...] – tema nimi on Asalluhi, tal on *mēsu*-puu omadused.

Bēli [kuju] Ōukonna-hoovi-Ninurta templis – tema nimi on Asarre, tal on *marhašû*-kivi omadused.

Bēli kuju Enamtilas – [tema nimi on] "Tae-va ja maa jumalate kuningas", tal on alabasteri [omadused].

Bēli kuju Ehursangtila Ninurta templis – tema nimi on [...], tal on hematitiidi omadused.

Bēli kuju Egišhurankia, [Ninive emanda templis – tema nimi on ...], tal on kvartsi omadused."³²

Teine oluline argument Marduki kui Enlili asendaja, tähtsaima jumala kultuse tekkimise dateerimiseks Nebukadnetsari aega, on olnud kõrged tiitlid, mida hakati seostama selle kuninga ajal Mardukiga. On arvatud, et Mardukit ei samastatud Enliliga kunagi varem avalikult, vaid ainult omistades talle Enlili epiteeti isand (*bēl*) või kirjutades tema nimi Enlili müstilise arvuga 50.³³ Kuid siiski on Mardukile kõrgeid tiitleid omistatud juba varem – ühest Sippi arhiivist leitud hümnis sellele jumalale on lugeda tiitleid nagu "kõikide Igigi-jumalate kuningas" ja muid, mis on sarnased Loomiseeposes kasutatavatega. See arhiiv pärineb Hammurapi vahetu järglase Samsuiluna valitsemisaja lõpupoolelt. Sama valitseja üks raidkirjadest jutustab, kuidas sumeri suured jumalad An ja Enlil andsid Mardukile valitsemise nelja maailmaääre üle, tegid tema nime suureks Anunnaki-jumalate seas ning nimetasid ta maa Enliliks.³⁴ See on võrreldav *Enūma eliši* väitega, et Enlil andis Mardukile kõigi maade isanda tiitli ja kus Mardukit nimetatakse

³¹ S. Dalley, *Statues of Marduk and the date of Enūma eliš*. – *Altorientalische Forschungen* 24 [1997], 163–71.

³² Vt W. G. Lambert, *Processions to the Akitu House*. – *Revue d'assyriologie* 91 [1997], lk 74j. Enamtila oli Enlili "kabel" Babüloni Marduki templis, mille nimi oli üle võetud vastavalt Nippuri templi osalt. Nurksulgudes on esitatud tahvilil kustunud kohad.

³³ Vt W. Sommerfeld, *Marduk*, lk 175j; jumalate müstiliste arvude kohta vt S. Parpola, *Assüüria elupuud: juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel*. – *Akadeemia* nr 10: 2 [1998], lk 285j.

³⁴ S. Dalley, *Statues*, lk 169; hümnid on avaldanud F. al-Rawi, *A New Hymn to Marduk from Sippar*. – *Revue d'assyriologie* 86 [1992] lk 79–83; raidkiri leidub raamatus D. R. Frayne, *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*, Vol. 4. Toronto 1990, lk 381.

³⁵ J. van Dijk, *L'hymne à Marduk avec intercession pour le roi Abīšuh*. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 12 [1966–67], lk 66, read 7–10.

³⁶ Vt W. G. Lambert, *Ninurta Mythology in the Babylonian Epic of Creation*. – Hecker, K. & Sommerfeld, W. (toim) *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6). Berlin: D. Reimer (1986), lk 55–60.

³⁷ S. Dalley, *Statues of Marduk*, lk 170–71.

jumalate Enliliks (VII 138.151). Samsuiluna järglase Abi-Ešuhi ajast (1711–1684) pärineb hümn, mis kirjeldab taevajumala Anu ja Enlili ande Mardukile järgmiselt:

"An on määranud sulle taeva ja maa suured, vägevad juhised hoitavaks, karjasekepi kõigi maade alistamiseks ta on sidunud sinu kätte, ta on teinud su võimsaks suurte jumalate hulgas, lisanud kuningasaua ja jumalikud väed, et kõik korda läheks. Enlil on määranud sulle saatuseks kuninglikkuse taeva ja maa kõiksuse üle, ta on säästnud sind võistlejatest, ta on teinud su suureks Anunnakide seas, ta on määranud sulle valitsejaamet!"³⁵

Ka Vana-Babüloonia "käetõstmise" palvetes, mis oli seotud rituaalidega, leidub epiteete (või pigem varjunimesid), mida Mardukile omistatakse Loomiseeposes, nagu näiteks "südamete tundja". Seega on olemas palju viiteid Marduki ülendamisele suurimaks jumalaks kaua enne Nebukadnetsari aega. Ilmselt oli Marduk juba Vana-Babüloonia ajastul, täpsemalt Hammurapi ja tema järglaste ajal üle võtnud vallutatud linnriikide jumalate atribuudid ning Enlili poja Ninurtaga samastumine oli vägi, mis tõstis ta otsemaid Paabeli pantheon tippu.

Mõistagi ei tohi alahinnata Nebukadnetsari I sõjakäikude ja Marduki kuju tagasitoomise olulisust Babüloonia religiooni ja ideoloogia arengus. Jumal Marduki vägevus elustus sellega taas ja sai jõudu juurde. Võimalik on, et sellel ajal valmis ka kanooniline versioon Paabeli Loomiseeposest. Nagu nägime, oli Marduki kuju enne Nebukadnetsarit Babüloni tagasi toodud juba kolm korda. Tundub tõenäoline, et ükski nendest kordadest ei olnud otsustavaks inspiratsiooniallikaks Mardukit ülistava Loomiseepose koostamisel, kuid need sündmused võisid mõjutada selle teose redaktsioonide "kaasajastamist". Kirjandusloost teame, et paljudel Mesopotaamias esimesel aastatuhandel kanoniseeritud teostel olid Vana-Babüloonia eelkäijad (Gilgameši eepos, Etana müüt), mis sageli erinesid tunduvalt hilisematest. Heaks näiteks on "Anzû müüt" ehk kirjeldus sellest, kuidas Ninurta hävitab patu kehastuse, kurja lõvipeaga kotka Anzû. Sellel tekstil on olemas Vana-Babüloonia teisend

ning selle teose mõningad motiivid on selgesti mõjutanud Marduki võitluse kujutamist *Enūma elišis*.³⁶ Paabeli loomiseeposel võis olla muidki selliseid eelkäijaid ja neil teostel võisid olla ka eri peategelased sõltuvalt linnriigist, kus teksti loeti ja kasutati. Olenevalt paigast võis võidukas noor jumal olla Ninurta, Nergal, Nabû, Adad, Zababa, või mõni muu. Nõnda on õigustatud kokkuvõtte, et esimene *Enūma eliši* redaktsioon pärines Hammurapi sõjaliste võitude tähistamise ajast, mida hiljem täiendati. Esimese aastatuhande künnisel, koos Marduki seisundi kinnistumisega koostati selle "kanooniline kuju", mida me tunneme praegu. On teada ka huvitav tõsiasi, et kuningas Nebukadnetsari õueteadlane konstrueeris oma sugupuu selliselt, et see ulatus tagasi Hammurapi õuetargani, kelle nimi oli Asalluhi-mansum, mees kes arvatavasti kirjutas Hammurapi seadustekogule proloogi ja epilooži.³⁷ Mõistagi oli Paabeli Marduki tähtsus eelnenud 600 aasta jooksul oluliselt kasvanud. Kuid veel 1760. aastal oli Marduki nimi Mesopotaamias uus, see oli nimi, mille kuningas Hammurapi kuulsaks tegi.

Artikkel on pühendatud rahvusvahelise 47. assürioloogia maailmakongressi (*Rencontre Assyriologique Internationale*) Tallinna päevale. Kongress toimus 2.–6. juulil 2001 Helsingis, kuid sellest üks, Tallinna päev, peeti Eesti Rahvusraamatukogu konverentsikeskuses 4. juulil. Loodame, et see sündmus mõjus värskendava tuuleilina nii Eesti assürioloogia tulevikku kui ka kogu humanitaarhariduse olulisust hetkel tugevasti alahindavale Eesti hariduspoliitikale. ■

AMAR ANNUS
(1974)

Tartu Ülikooli usu-
teaduskond 1992–96.
Õppinud Helsingi üli-
koolis assürioloogiat.
Magister 1998,
doktoriõppes alates
1999.